

• دریافت ۹۰/۵/۱۵

• تأیید ۹۰/۱۲/۹

رمان نویسی در دهه شصت

ابراهیم رنجبر*

چکیده

در دهه شصت در ایران، شصت و شش رمان منتشر شده است. از این مجموعه، مضمون شانزده اثر از تأثیر پذیری مستقیم از انقلاب و جنگ حکایت می‌کند؛ یعنی مسائل اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، وضعیت روشنفکران، گشایش‌ها و سختی‌های حاصل از انقلاب و آفت‌ها و ارزش‌های مربوط به جنگ مطرح شده‌اند. نویسندگان نوزده رمان، فضای ایجاد شده بر اثر انقلاب را، معتنم شمرده‌اند تا چیزهایی را بگویند که بیان آن‌ها پیش از انقلاب آسان نبود از جمله: مخاطرات آزادی‌خواهی، منازعات برخاسته از تضادهای طبقاتی، بیماری اقتصادی، جهل و محرومیت‌ها، حق‌کشی‌ها، قتل و حبس و ایندای آزادی‌خواهان و مسائلی از این قبیل. این‌ها را رمان‌های تأثیر پذیر از انقلاب تلقی می‌کنیم. سی و یک رمان دیگر، نه مضمون انقلابی دارند و نه اغتنام فضای انقلاب در آن‌ها مشهود است. به عبارت دیگر محرک‌های خاص انقلابی در آن‌ها مشهود نیست؛ یعنی چیزهایی گفته‌اند که در اکثر حکومت‌ها توان گفت. مضمون اکثر این‌ها، مسائل اجتماعی و گاهی عواطف لطیف است. این‌ها را رمان‌های تأثیر ناپذیر از انقلاب قلمداد می‌کنیم. در این جستار، نام رمان‌ها، مضمون و نویسندگان آن‌ها را ذکر می‌کنیم.

کلید واژه‌ها:

رمان، ایران، دهه شصت، مضمون، انقلاب.

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه محقق اردبیلی ranjbar_i@yahoo.com

مقدمه

این جستار از دو نظر به حوزه تاریخ‌نگاری ادبی مربوط است: یکی به لحاظ این که رمان‌هایی را که در دهه شصت قرن حاضر، نخستین بار، در ایران، به زبان فارسی منتشر شده‌اند، معرفی می‌کند. هر چند در غایت درجه اختصار و دیگر به لحاظ این که - در حدی که چارچوب تنگ مقاله رخصت می‌دهد - از عوامل و زمینه‌های تاریخی پیدایش تعدادی اثر ادبی پرده بر می‌دارد. برای رعایت حدود مقاله، ناگزیر در معرفی رمان‌ها به ذکر مضمون (درون مایه = theme) هر رمان قناعت می‌کنیم.

چنان که می‌دانیم دهه شصت آغاز تحوّل بزرگ در ایران است. انقلاب اسلامی، ایران را از تمام جنبه‌ها و در کلّ عرصه‌های علمی، فکری، دینی، فرهنگی، هنری، نظامی، اجتماعی، سیاسی و روابط اجتماعی داخلی و خارجی در مسیر بازگشت ناپذیر تحولات عمده قرار داد. جنگ فضای پر التهاب انقلابی را ملتهب‌تر ساخت. انواع فرصت‌طلبی‌ها، برخی از ارزش‌های مألوف را با تردید روبه‌رو کرد... بدیهی است که بحث در این مورد بسیار دراز دامن است و تحقیقات مستوفی می‌طلبد. غرض این نوشته ورود در این گونه مباحث نیست، بلکه هدف از یادآوری، درک تأثیر هر یک از آن‌ها به انحای گوناگون در سیر ادب داستانی ایران و ایجاد فضای فکری و فلسفی خاص برای ادب داستانی است. یکی از قالب‌های نامدار ادب داستانی رمان است. نام رمان در ایران، حداقل با چهار عنصر اجتماعی گره خورده است: تأثیر پذیری از روابط ایران با ملل دیگر خصوصاً اروپاییان؛ تعهد در قبال مرام‌های فکری و سیاسی؛ توجه به افتخارات و عناصر ملی؛ واکنش در مقابل اوضاع و مسائل موجود اجتماعی.^۱

تأثیر عنصر اوّل را در بررسی رمان‌های اولیه ایرانی مانند سیاحتنامه ابراهیم بیگ، تهران مخوف و غیره می‌بینیم. عنصر دوم را بیش از همه در آثار ساعدی، بهرنگی، بزرگ علوی و آل‌احمد ملاحظه می‌کنیم. عنصر سوم در رمان سووشون درخشش خاصی دارد. عنصر چهارم را در اکثر رمان‌های فارسی می‌توان دید. (البته مصداق‌ها به این نمونه‌ها محدود نمی‌شود)؛ عنصر اخیر در رمان‌های دهه شصت بیش از تمام عناصر مؤثر واقع شده است و بر نصف رمان‌های این دهه تأثیر گذاشته است. بدین جهت بررسی رمان‌های این دهه از نظر مضمون نشان می‌دهد که نویسندگان و روشنفکران ایرانی بر تحولات اجتماعی ایران حساسیت خاصی نشان داده‌اند و با توجه به اهمیت موضوع، در آن مورد اظهار نظر کرده‌اند. مهم‌ترین پدیده این دهه، تغییرات و تحولات حاصل از انقلاب ۵۷ و جنگ تحمیلی آغاز شده در سال ۵۸ است. بدیهی است که این

دو پدیده در تغییر مسیر یا تعیین موضوع یا هر امر دیگری که ناظر بر تولد یا تحول رمان باشد، باید مؤثر باشد، و چنین نیز بوده است.

از شصت و شش رمانی^۲ که در این دهه نوشته شده‌اند: سی و پنج رمان، هر یک به نحوی از انقلاب و جنگ تأثیر پذیرفته است. گرچه مصالح ساخت هر اثر، از محیط آن تأمین می‌شود، سی و یک رمان در مضمون خود محرک‌کی آشکار از جنگ یا انقلاب به نمایش گذاشته‌اند. این سخن بدین معنی نیست که محیط ایران درگیر انقلاب و جنگ و تبعات آن، هرگز در گروه محرک‌های نویسنده یا مؤلفه‌های رمان محسوب نمی‌شوند زیرا هر هنرمندی به‌طور طبیعی، از محیط و جامعه و فضای فلسفی و فکری زمان خود تأثیر می‌پذیرد، بلکه بدین معنی است که محرک‌های مذکور را در موضوع (Subject) یا مضمون این آثار نمی‌بینیم و قصد نویسندگان، آشکارا حلّاجی فضای سیاسی جدید نیست؛ هرچند ممکن است کسی در رمانی از این گروه، تأویلی ناظر بر محیط پس از انقلاب سراغ دهد، ملاک در این جا مضمون صریح است. (پس از این، رمان‌های تأثیر پذیر از انقلاب را دسته اول و رمان‌های به اصطلاح تأثیر نپذیرفته را دسته دوم می‌نامیم).

علاوه بر فزونی تعداد رمان‌های دسته اول، نکته جالب توجه دیگر این است که این دسته از رمان‌ها بیش از دسته دوم، مورد توجه منتقدان قرار گرفته‌اند: تاکنون به رمان‌های دسته اول بیست و هشت فقره و به رمان‌های دسته دوم مجموعاً دوازده فقره، در نشریات کشور نقد نوشته‌اند.^۳

با وجود این شواهد گویا و متعدّد، قضاوت راجع به جایگاه رمان در جامعه در برخی از مبانی نظری، سهل‌تر می‌شود از جمله: جایگاه شناخت‌شناسی و معرفت‌زایی و دانش‌افزایی ادبیات داستانی در ذهن و کار ایرانیان سنجیده می‌شود؛ میزان حساسیت متفکران و هنرمندان (نویسندگان) در قبال انگیزش‌ها و کنش‌های عوامل تأثیر گذار و تحولات اجتماعی، قابل بررسی می‌شود. آشنایی با مضامین رمان‌های این دهه، در یاد آوری مسائل مهم اجتماعی که ذهن و قلم هنرمندان را به خود معطوف کرده بودند، یاری می‌کند؛ با توجه به میزان انعکاس جریان‌های تاریخی جامعه در آثار ادبی، می‌توان نویسندگان را به نسبت توجه آنان به مسائل روز دسته‌بندی کرد. قضاوت ساده‌تر خواهد شد اگر معلوم شود که رمان را به عنوان منبعی والاتر از امور زندگی عادی و روزمره بپذیریم یا چنان که والت می‌گوید، کارکرد آن «صرفاً بیان ادبی و زیبا شناختی» است (۱۳۸۶: ۱۸۱)، یا این که داده‌ای اجتماعی محسوب می‌شود و باید به عنوان منبع اطلاعاتی

تاریخی تلقی شود؟ با توجه به رمان‌های این دهه، نوع سوم مصداق‌های فراوان‌تری نسبت به انواع دیگر دارد. یعنی می‌توان گفت که کارکرد اجتماعی رمان از دیگر کارکردهای آن شایع‌تر است (یا لاقلاً در ایران این دهه چنین است).

رمان‌های دهه شصت

در دهه شصت، شصت و شش رمان از سی و نه نویسنده در ایران منتشر شده است. میانگین صفحات آن‌ها ۳۴۵ صفحه است؛ یعنی ۲۲/۷۷۰ صفحه رمان در این دهه در معرض قضاوت عموم قرار گرفته است. در این نوشته به علت چارچوب تنگ مقاله، از میان عناصر رمان، فقط عنصر مضمون (درون مایه = theme) را بررسی می‌کنیم.^۴

عابدینی با توجه به میراث داستانی ایران، این مسأله را مطرح کرده است که «آیا میان این همه اثر، پیوند و ارتباط منطقی می‌توان مشاهده کرد؟ آیا همزمانی پیدایی این آثار، امری تصادفی است؟» (۱۱/۱: ۱۳۶۶) هر چند خود او پاسخ مثبت داده است و اگر هم پاسخ نمی‌داد، جواب آن روشن بود، گویی شیری (۱۱: ۱۳۸۷) بیست و یک سال بعد در پاسخ به این پرسش نوشته است که: «در تکوین سبک یک نویسنده، علاوه بر انگاره‌ها و انگیزش‌های فردی و درونی، شمار زیادی از محرک‌های مرتبط با محیط اجتماعی و محیط جغرافیایی همواره اثر گذار بوده است. حتی عاملیت انگیزش‌های درونی نیز در اغلب اوقات می‌تواند به سادگی قائم به قدرت مؤثرهای بیرونی باشد.» هر چند زمینه اصلی بحث شیری، سبک نویسندگی است، به طریق اولی در مورد محتوای داستان نیز صادق است چون محتوا و سبک با هم ساخته می‌شوند و تأثیر محیط زمانی و مکانی در محتوا بیش از سبک مؤثر است. تأثیر محیط طبیعی^۵ بر جامعه و فرهنگ، همچنین تأثیر فرهنگ بر هنر آن قدر بدیهی و به تجارب گوناگون متکی است که لازم به نظر نمی‌رسد در مورد آن بحثی به میان آید.^۶ هنر در عین حال که از جهان‌بینی فلسفی و دینی، محیط، جامعه و فرهنگ تأثیر می‌پذیرد، بر غالب مخاطبان خود تأثیر می‌گذارد و آنان را چنان احاطه می‌کند که «یکی از عناصر تشکیل دهنده ادراک انسان» واقع می‌شود (بوتور، ۱۱: ۱۳۷۹)؛ زیرا «دیگران تنها آن‌چه ما با چشمانمان از آن‌ها دیده‌ایم نیستند، بلکه کسانی هستند که برای ما از آنان حکایت شده است» (همان جا). اگر چنین نبود و هر کس به دیده خود قناعت می‌کرد، این همه آثار هنری به وجود نمی‌آمد.

انسان‌ها را، عموماً، و هنرمندان را، خصوصاً، از لحاظ واکنش‌ها، به خاک می‌توان تشبیه کرد.

وقتی که چیزی در خاک فرو می‌رود، تا جایی که ممکن است خاک آن را به ذات خود نزدیک می‌کند اما اگر آن چیز بیش از استعداد تبدیلی خاک باشد و خاک را اشباع کند، مطابق سرشت خود در خاک تجلی می‌یابد اما با رنگ و بویی از آن خاک. مثلاً اگر آب بیش از حد استعداد تبدیلی خاک با آن درآمیزد، بالأخره چشمه‌ای جاری می‌شود. بدین ترتیب وقتی که درکی عمیق (اعم از فلسفی یا غیر آن)، ذوقی لطیف، عاطفه‌ای نیرومند، حسّی بدیع، شهودی بی‌نظیر، کشفی شگفت‌آور، و در یک مفهوم کلی دریافتی عظیم، نصیب روح زنده هنرمند می‌شود، گویی هنرمند در آن لحظه خاص، قوت جذب و حفظ و تحوّل برخاسته از آن راه، در آن واحد ندارد و باید مطابق سرشت مستعد خود، آن را به نحوی شایسته با مخاطبان اهل در میان بگذارد تا هم از آن برق جهنده، شمع‌ها افروخته شود و هم او نوعی تکلیف نانوشته را اجابت کند. اکثر آثار علمی و هنری مولود این غریزه عظیم و اسرارآمیزند.^۷

بدین ترتیب با علم به این که محیط طبیعی و اجتماعی، فرهنگ، هنر، تحولات تاریخی و اجتماعی، علما و هنرمندان، مانند موادّ آشی که در یک دیگ پخته می‌شود، با هم تعامل ناگزیر دارند و بر همدیگر مؤثر واقع می‌شوند، وارد مبحث رمان‌نویسی در دهه شصت در ایران می‌شویم؛ دهه‌ای که آغاز بزرگ‌ترین تحولات در ایران است. این دهه را از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۹ می‌دانیم.

مکان وقوع حوادث رمان با مضمون آن ارتباط دوطرفه دارد. از شصت و شش رمان، محل وقوع پانزده رمان فقط تهران و بیست رمان، تهران و یک یا چند شهر یا روستا در کنار آن است. یعنی بیش از نصف رمان‌ها، از این مجموعه بیست و یک رمان مضمون سیاسی، مقاومت اعمّ از جنگ و ایثار و شهادت، گریز به کشورهای بیگانه، بحران‌های هویتی، مسائل انقلاب و آثار آن دارد؛ یعنی محرک نویسندگان جنبه‌هایی از تحولات جدید است که پس از پیروزی انقلاب به کار آمده است. از آن جا که تهران مقرّ حکومت بوده است، محلّ وقوع داستان است. برای این که علّت وقوع اکثر رمان‌ها در تهران، پایتخت بودن آن است نه علّت دیگری، دو سند گویا در همین مجموعه موجود است: اول این که اکثر نویسندگان اصالتاً تهرانی نیستند و بخش اعظم عمر خود را در شهرهای دیگر گذرانده‌اند؛ دیگر این که جز تهران، بیشتر، شهرهایی محلّ وقوع رمان‌ها هستند که به نحوی با انقلاب و جنگ و مهاجرت ارتباط درخشان داشته‌اند از جمله تبریز، اهواز، آبادان، خرمشهر، قم، استانبول و برخی از شهرهای امریکا و دیگر کشورها. همین انگیزه به طریق اولی در مورد تهران نیز صادق است. (پراکندگی دیگر شهرها را می‌توان در جدول دید).

رمان‌های این دهه را با توجه به شباهت‌های کلی، می‌توان به چند موضوع تقسیم کرد. هرچند به سختی می‌توان دو رمان را از نظر اکثر جزئیات، در یک طبقه جای داد، شباهت‌های کلی به ما اجازه دست‌بندی آن‌ها را می‌دهند. ملاک شباهت کلی، مضمون آن‌هاست.

رمان‌هایی با مضمون ناگفته‌های قبل از انقلاب اسلامی

الف) افشاگری‌های سیاسی و رفتارهای ساواک: با وقوع انقلاب اسلامی در ایران، برخی از لب‌های دوخته باز می‌شوند و ناگفته‌هایی از ایام پیش از انقلاب، خصوصاً از رفتارهای ساواک با زندانیان سیاسی، باز گفته می‌شود.

۱- نسل از یاد رفت، ناصر پورقمی (۱۳۶۰): تحمل سختی‌های زیاد در مبارزه‌های سیاسی علیه رژیم حاکم و متعاقباً یأس و ناامیدی از رسیدن به خواسته‌ای مطلوب. سیاست‌زدگی شعارگونه، طرح رمان را تضعیف کرده است.

۲- بعد از عروسی چه گذشت، رضا براهنی (۱۳۶۲): رنج‌های فعالان سیاسی و رفتارهای ساواک با آنان.

۳- آواز کشتگان، رضا براهنی (۱۳۶۳): مانند بعد از عروسی چه گذشت، رفتار اهانت‌آمیز ساواک با قشر استادان مبارز دانشگاه.

۴- رازهای سرزمین من، رضا براهنی (۱۳۶۶): سیاست خارجی حکومت پهلوی، جنبش‌های آزادی‌خواهی، ساواک و رفتارهای آن، وقوع انقلاب در پی مطالبات سیاسی و آزادی‌خواهانه مردم.

۵- نغمه در زنجیر، محمد ابراهیم فجر معروف به میثاق امیرفجر (۱۳۶۷): خفقان و مسائل مردم در زمان حکومت پهلوی، مبارزات سیاسی روشنفکران و اعمال وحشیانه ساواک با آنان.

۶- داستان یک شهر، احمد محمود (۱۳۶۸): فضای سیاه خفقان و فقر و جهل شدید، وضع زندانیان سیاسی، رفتار ساواک. این رمان در ادامه رمان همسایه‌ها نوشته شده است.

ب) رمان‌هایی که مضمون آن‌ها به آموزه‌های سوسیالیستی پیش از انقلاب اعم از جنگ طبقاتی، تعارض فقر و غنا، زمین‌داری بزرگ و اصلاحات ارضی، فساد حاصل از رفاه و جاه و مال، فروپاشی شیرازه خانواده بر اثر تحولات بیمارگونه اجتماعی و مسائلی از این قبیل مربوط است. گویی نویسندگان با پیروزی انقلاب، آزادی بیان در موضوعات مذکور را غنیمت شمرده و ناگفته‌هایی را گفته‌اند یا به اظهار جهان بینی اجتماعی خود پرداخته‌اند.

۱- سیاه چمن ، امیرحسین فردی (۱۳۶۶): منازعات حاصل از نظام اقتصادی ارباب-رعیتی، مظلومیت رعیت، نبود قانون حامی مظلومان، کنده شدن مردم فقیر از زمین و درماندگی در نظام اجتماعی بی‌سامان.

۲- سه هزار و یک شب ، فروغ شهاب (۱۳۶۸): فسادهای رایج در دربار شاهان، به ابتذال کشیده شدن زن، دسته بندی زنان و جدا کردن زنان خردمند از زنان فاسد درباری و فروریختن اصول اخلاقی میان قشر حاکمان. این مضمون در بستر تاریخ بیان شده است.

۳- رقص رنج ، محمدرضا ذاکر (۱۳۶۸): انعکاس دادن مظالم راجع به نظام اقتصادی ارباب-رعیتی، مظلومیت رعیت، فقر و بی‌سوادی توده مردم و برخی روحانیون از مالکان بزرگ زمین.

۴- چرا یکی شاهزاده می‌شود ، اکبر خلیلی (۱۳۶۸): اوضاع اجتماعی و اقتصادی رقت‌بار طبقات کارگری، تبعیض در سیستم حکومتی، آسیب‌پذیری کارگران در تمام زمینه‌های کاری، خفقان سیاسی و افزایش تسلط سیستم اقتصادی کاپیتالیستی.

۵- خانه، ابر و باد ، فرشته مولوی (۱۳۶۹): چیرگی ترس و تشویش در زندگی کارگران، نگرانی و یأس از آینده، حیرت و درماندگی در زندگی اجتماعی، فرو پاشیدن شیرازه خانواده بر اثر اقتصاد بیمار و متعاقباً رسیدن به پوچی فلسفی.

ج) رمان‌هایی که مضمون آن‌ها بازگویی احوال سیاسی آزادی خواهان و روشن‌فکران و اوضاع اجتماعی و فرهنگی مردم است که به طور کلی بر فقر و جهل و محرومیت و تشویش‌های حاصل از تأثیرات فرهنگ غرب نظر دارد. می‌توان گفت که در زمان حکومت پهلوی، سرچشمه اصلی تلقین و یادآوری این احوال و اوضاع، آموزه‌های سوسیالیستی حزب توده بوده‌است. بدین ترتیب فلسفه حیات اجتماعی و جو فکری سیاسی و فرهنگی حاصل از فعالیت‌ها و آموزه‌های حزب توده، در ایران دهه شصت ، در قالب رمان‌ها خود را نشان می‌دهد. رمان‌های زیر کمابیش از این آموزه‌ها تأثیر پذیرفته‌اند:

۱- یقه چرکین ها ، علی صالحی با نام مستعار خسرو نسیمی (۱۳۶۱): بیداری مردم، تظاهرات کارگران علیه گسترش سیستم اقتصادی کاپیتالیستی، منازعات طبقاتی بین سرمایه‌دار و کارگر و بالأخره مبارزه برای آزادی.

۲- خبر آن سالها ، علی صالحی(خسرو نسیمی) (۱۳۶۳): مضمون این رمان شبیه رمان قبلی است. افزون بر اینکه، حدیث جعلی منسوب به امام حسین (ع) «لَنْ الْحَيَوةَ عَقِيدَةٌ وَ جِهَادٌ» را

مستمسک قرار داده است؛ حال آن که این سخن، ساخته آزادی‌خواهان طرفدار مبارزات مسلحانه بود که می‌خواستند از طریق جنگ گرم به مطالبات سیاسی خود برسند یا شاید هم به آن، رنگ مذهبی دهند.

۳- مرگ پلنگ، علی صالحی (خسرو نسیمی) (۱۳۶۳): مسائل مردم فقیر، روابط ظالمانه حاکمان با رعایا و منازعات طبقاتی در نظام زمین‌داری و بالأخره بیدار شدن مردم و به دست گرفتن رشته مخالفت.

۴- زنده باد مرگ، ناصر ایرانی (۱۳۶۲): شکاف در صف روشنفکران غرب‌زده، جدایی روشن‌فکران از مردم و بی‌خبری آنان از وضع نابسامان توده مردم و این که پیروزی نهایی از آن مردم است.

۵- بادها خبر از تغییر فصل می‌دهند، جمال میرصادقی (۱۳۶۳): فقر و روابط اشتباه و مسائل اجتماعی که منجر به مبارزه‌های سیاسی می‌شود، جهل توده مردم و خصوصاً مظلومیت جنس زن.

۶- حوض سلطون، محسن مخملباف (۱۳۶۳): مسائل اجتماعی، البته با دیدی خاص، فقر گسترده و اخلاق ستیز، وضع آسفانگیز زنان، گرسنگی و درماندگی خانواده‌های کارگران و مسائلی از این قبیل که از منظری خاص بررسی و وانمود شده‌اند به شکلی که خواننده به طور مستقیم، متوجه سیاست‌های غلط حاکمان می‌شود. بدبینی و تحرکات پنهان و آشکار مردم، وقوع قیام پانزده خرداد، مبارزه‌های سیاسی و تحمل داغ و درفش ساواک و پیروزی انقلاب اسلامی، هیچ نمی‌تواند بار فقر و تیره‌روزی و مظلومیت و محرومیت را از دوش مردم بردارد.

۷- طوبی و معنای شب، شهرنوش پارس‌پور (۱۳۶۷): وضع زنان ایران، بحران انتقال تمدن از دوره‌ای به دوره دیگر و شکست مشروطیت.

۸- چراغانی در باد، احمد آقایی (۱۳۶۸): اوضاع اجتماعی و سیاسی سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۲، شکست نهضت ملی، اقتضای زمان برای رشد مبارزه‌های سیاسی، خفقان‌های اجتماعی، فقر مردم ایران و خصوصاً اهواز، فاصله‌های طبقاتی، کارهای ساواک، شکست حزب توده و مسائلی از این قبیل.

آثار انقلاب و جنگ

تأثیر و عاملیت تحولات حاصل از انقلاب و جنگ، در تکوین رمان‌های زیر از تأثیر تمام عوامل و انگیزه‌های دیگر بیشتر و برجسته‌تر است تا اندازه‌ای که می‌توان آن‌ها را حاصل تأثیرات انقلاب و جنگ خواند.

۱- زمین سوخته، احمد محمود (۱۳۶۱): اوضاع اجتماعی موجود و مسائل اجتماعی برخاسته از جنگ در شهرهای اهواز، خرمشهر و آبادان از جمله وحشت و ویرانی و گرانی و احتکار. این رمان ادامه رمان‌های سابق محمود، همسایه‌ها و داستان یک شهر است.

۲- ثریا در اغما، اسماعیل فصیح (۱۳۶۲): تأثیر انقلاب و جنگ بر جامعه و خصوصاً بر هنر و ادبیات که با نقد و طرد خفیف همراه است. این رمان به نوعی ادامه رمان درد سیاوش است که ذکر آن در ادامه خواهد آمد.

۳- عروج، ناصر ایرانی (۱۳۶۳): ترسیم روحیه شهادت طلبی، تأثیر جنگ بر روند بلوغ فکری جوانان، توصیف صحنه‌های جنگ و حالات و روحیات رزمندگان، ملموس‌تر کردن واقعیت جنگ، پیروزی حق بر باطل.

۴- نخل‌های بی‌سر، قاسمعلی فراست (۱۳۶۳): شهامت‌ها و ایثارهای رزمندگان در حماسه آزاد سازی خرمشهر.

۵- باغ بلور، محسن مخملباف (۱۳۶۵): جنگ و شهادت و ایثارگری‌های رزمندگان، اوضاع در هم ریخته جامعه و خصوصاً مشکلات خانواده‌های شهدا و جانبازان، سرنوشت زنان در ایران.

۶- زمستان ۶۲، اسماعیل فصیح (۱۳۶۶): جنگ و شهادت و ایثار؛ «شهادتی که واقعی هست و زیبا اما حقیقی نیست و ایثاری که عظیم هست ولی بارور و سازنده نیست» (صفایی حائری، ۱۳۸۰: ۱۲۰)، مسائل اجتماعی و اقتصادی و آواره شدن بعضی از مردم از وطن.

۷- بالون مهتا، جعفر مدرّس صادقی (۱۳۶۸): جنگ یا انقلاب یا حواشی عمده آن‌ها، مضمون اصلی نیست اما گرفتاری برخی از انسان‌ها به توهمات خاص که بیش از علل روان پریشی، علل اجتماعی در آن‌ها دخیل اند، و همچنین طرح کردن مسأله شایع رفتن به امریکا و سختی‌های آن، نشان می‌دهند که به نظر او جریان‌های روشن‌فکری در ایران به بن‌بست رسیده است و از شکستی که برخی در جریان انقلاب احساس می‌کنند، نوعی تحقیر فرهنگی و یا حتی پوچی فلسفی دامن برخی را گرفته است.

۸- **سمفونی مردگان**، عباس معروفی (۱۳۶۸): گویی در این رمان مانند جعفر مدرس صادقی، پس از بحران‌های اجتماعی بعد از انقلاب، روشنفکری را بی‌معنی و شکست‌خورده تلقی می‌کند و در جنگی که بین سنت و تجدد ایجاد می‌کند، پایه‌های هر دو را فروریخته نشان می‌دهد. به نظر عابدینی (۱۳۷۷:۳/۱۰۸۷-۱۰۸۸) روشنفکر مورد بحث معروفی «اندیشه‌ای متعالی در سر دارد اما عاقبت ناگزیر می‌شود در مقابل دنیایی که او را پس می‌زند، خود را به دیوانگی بزند و با وضع موجود مصالحه کند.»

۹- **ناکجا آباد**، جعفر مدرس صادقی (۱۳۶۹): در این رمان نسبت به رمان بالون مهتا، دید خود را فلسفی‌تر کرده، به جای توهّمات اجتماعی، در پی تحقیرهای فلسفی می‌گردد و «با نشان دادن سرگستگی انسان مضطرب و گیر افتاده در لایه‌های رمز آمیز واقعیت، فضای کابوس مانند و دلشوره آور می‌سازد که نشانگر ابعاد هستی ماست» (عابدینی، ۱۳۷۷:۳/۱۰۵۲).

۱۰- **طاعون زمین**، حسن خادم (۱۳۶۸): در این رمان به منطق کنایی مألوف داستان نویسی، خبر از تولد شوم اسرائیل می‌دهد و بحث از جنگ حق و باطل و پیروزی نهایی حق بر باطل و جنگ پایان‌ناپذیر مظلومان علیه ظالمان را بستر و مستمسک خبر از این تولد شوم قرار می‌دهد.

۱۱- **افسانه شجاعان**، احمد احرار (۱۳۶۴): تازه کردن خاطره فلسطین با طرح نمودن داستان جنگ‌های صلیبی و شجاعت مسلمانان در طول تاریخ این جنگ‌ها.^۸

۱۲- **آداب زیارت**، تقی مدرسی (۱۳۶۸): اگرچه مضمون آن بی‌ارزش تلقی کردن تاریخ، اسلام، انقلاب، جنگ و شهادت است و نویسنده از دیدگاه خود انقلاب و جنگ را به بوتۀ نقد گذاشته، (۱۳۸۰:۱۹۲) صفایی حائری او را متهم کرده است که او همه چیز را به شوخی گرفته است و رمان او «هزل سطحی است که با شوخی به ضرورت‌ها و جدّ تاریخ لبخند می‌زند.»

۱۳- **تذکره ایلیات**، علی صالحی (خسرو نسیمی) (۱۳۶۸): در عین حال که رمانی رمزی است و باید رمزگشایی شود، در لایه روایی از مصائب روانی، مسائل اجتماعی و درماندگی روستاییان و بحران‌های حاصل از جنگ در خوزستان سخن گفته شده است.

۱۴- **ترکه‌های درخت آلبالو**، اکبر خلیلی (۱۳۶۸): مبارزات سیاسی علیه حکومت مستبد پهلوی، پیروزی مردم بر طاغوت و پیروزی رزمندگان جنگ تحمیلی بر خودمختاری‌طلبان سنج.

- ۱۵- راه دراز استانبول ، مصطفی زمانی نیا (۱۳۶۴): انقلاب، جنگ، صف‌های طولانی برای امور متعدّد، نارضایتی برخی از جوانان و متعاقباً مهاجرت به کشورهای دیگر.
- ۱۶- سرنوشت بچه شمرون ، محمود گلابدره‌ای (۱۳۶۳): اهمّیت فرهنگ در زندگی، مسائل ازدواج بر اثر اختلافات فرهنگی، میهن پرستی فقرا ، وطن‌فروشی توانگران و مسأله مهاجرت به امریکا.

رمان‌هایی که مضمون‌های غیر مرتبط با انقلاب و جنگ دارند:

رمان‌های تاریخی: مضمون رمان‌های زیر ماجراهای تاریخی است:

- ۱- حدیث بودن ، یعقوب آژند (ی. میان‌دوآبی) (۱۳۶۳): ماجراهایی نیمه واقعی از زندگی شاه شجاع در قرن هفتم در شیراز، برخی از اجحاف‌های تاریخی و سیاسی که ممکن است در تمام زمان‌ها مصداق داشته باشند، درد مزمن خودخواهی و گردن‌کشی و ذوق قدرت که هنگام فرصت‌های مناسب عود می‌کند.
- ۲- ملکه خون‌آشام ، احمد احرار (۱۳۶۴): اوضاع دربار داریوش هخامنشی، وصف دیومیشی‌های زنی به نام پاریزاتین (پریزاد) که در این رمان زن دوم داریوش است، اوضاع آشفته و لبریز از حسد و خونریزی و دروغ و نیرنگ دربارها، که می‌تواند در تمام زمان‌ها و مکان‌ها مصداق داشته باشد.
- ۳- شاهین سپید ، احمد احرار (۱۳۶۴): ترسیم سیمایی محبوب، شجاع، کاردان و وطن پرست از حسن صباغ پیشوای فرقه باطنیان.
- ۴- بهار و خون و افیون ، احمد احرار (۱۳۶۵): ترسیم سیمایی نیمه واقعی - نیمه خیالی از شاه اسماعیل صفوی با نسبت دادن اوصافی مانند خونریزی، خیانت، نیرنگ، لابلالی‌گری و انحرافات اخلاقی به او.
- ۵- شیطان سبز ، احمد احرار (۱۳۶۶): ترسیم سیمای تیمور لنگ با اوصاف اخلاقی زشت و اوصاف اجتماعی نیکو مانند شجاعت، هوشیاری و شهامت.
- ۶- آقا مهدی ، منوچهر مطیعی (۱۳۶۶): ورود متفقین به ایران، ستایش فداکاری برای وطن، وطن دوستی، شهادت در راه استقلال وطن، شجاعت و دلاوری قهرمانان ملی.
- ۷- سایه‌های گذشته ، رحیم نامور (۱۳۶۹): ترسیم ایام انقلاب مشروطیت، طرح مسائل جامعه عمّ از عقب‌ماندگی اجتماعی، فقر، جهل، تعدّی به حقّ الناس و عموماً رنج مردم.

- ۸- دل فولاد، منیرو روانی‌پور (۱۳۶۹): ساختن جامعه‌ای خیالی بر زمینه یک زمان نامعین تاریخی (ظاهراً قبل از انقلاب)، سخن گفتن از مظلومیت اکثر اقشار جامعه، قحطی، گرسنگی و پایمال شدن حقوق مردم.
- ۹- تالار آینه، امیرحسین چهل‌تن (۱۳۶۹): بازسازی جامعه دوران مشروطیت برای سخن گفتن از وضعیت رفقت‌بار زنان. زنده کردن خاطره شیخ فضل‌الله نوری.

رمان‌هایی که به تبیین و انعکاس برخی از امور، مسائل و واقعیات اجتماعی توجه کرده‌اند. مضامین اخلاقی مثل صبر و شجاعت و صداقت و امثال این‌ها نیز در گروه این رمان‌ها قرار می‌گیرند. رمان‌هایی که مسائل اجتماعی را با مسائل روانی و عاطفی در آمیخته‌اند، نیز در این مبحث بررسی می‌شوند.

- ۱- گاوخونی، جعفر مدرّس صادقی (۱۳۶۲): مسائل اجتماعی جوانان از جمله گم کردن هویت، بی‌کاری و بیگانگی با نسل سابق، در بستر آشفتگی‌های روانی و عاطفی بررسی شده‌اند.
- ۲- درد سیاوش، اسماعیل فصیح (۱۳۶۴): در بستر کشف یک راز خانوادگی، از آشفتگی امور جامعه، حاکمیت دروغ بر اذهان و گم شدن ماهیت‌ها و اصالت‌های خانوادگی بر اثر آن، سخن گفته شده است.
- ۳- آقا حشمت، منوچهر مطیعی (۱۳۶۵): مسائل اجتماعی دوره قاجار، حوادث اجتماعی، تقدیر، درماندگی زنان، فضائل اخلاقی نایاب مثل جوانمردی.
- ۴- آقای ارمغان، بهرام افراسیابی (۱۳۶۶): ثمر تلاش در ارتقاء زندگی اجتماعی، لزوم پابندی به اصول و ارزش‌های اخلاقی، لزوم پرهیز از اختلافات بی‌فایده فرهنگی، معرفی یک خانواده مطلوب ایرانی جهت ارائه الگو در رفتارهای اجتماعی.
- ۵- دره جذامیان، محمد ابراهیم فجر معروف به میثاق امیر فجر (۱۳۶۶): معرفی و یادآوری احوال رفقت‌بار جسمانی و روانی جذامیان، درج مضامین فلسفی در بررسی احوال آنان، مرگ و زندگی و لزوم اصلاح نگاه به این مفاهیم فلسفی.
- ۶- همسفرها، علی محمد افغانی (۱۳۶۷): پدیده‌های اجتماعی مثل مبارزه برای کسب قدرت، جدّابیت قدرت، بی‌کاری و مسائل جنسی آن، لزوم جهاد فکری برای رفع مسائل اجتماعی، مقوله کلامی تقدیر و عدم اختیار آدمی در تعیین سرنوشت خود- که در عین حال نقیض تلقینات اجتماعی نویسنده است.

- ۷- دکتر بکناش، علی‌محمد افغانی (۱۳۶۸): با صرف نظر از برخی جزئیات، تکرار مضمون رمان دیگرش، همسفرهاست.
- ۸- سیندخت، علی‌محمد افغانی (۱۳۶۹): مانند دو رمان قبلی اوست با این تفاوت که قهرمان مظلوم رمان، دختری ستم‌دیده است.
- ۹- اهل غرق، منیرو روانی‌پور (۱۳۶۷): برش‌هایی از زندگی مردم جنوب، خصوصاً مردم روستاهای نزدیک بوشهر که «قربانی گسترش صنعت و فن‌سالاری استعماری شده‌اند» (دستغیب، ۱۳۸۹: ۴۰).
- ۱۰- داستان آن خمیره، هوشنگ مرادی کرمانی (۱۳۶۸): مسائل اجتماعی مردم ایران از جمله فساد اداری، کمبود یا به عبارت دیگر نبود امکانات آموزشی و بهداشتی در روستاهای ایران و بی‌کفایتی مدیران و در نتیجه بی‌سواد ماندن کودکان روستایی است.
- ۱۱- کتاب آدم‌های غایب، تقی مدرسی (۱۳۶۸): برشی از زندگی طبقه اشراف با انتساب اوصافی مانند نداشتن فلسفه زیست، بی‌ثباتی اخلاقی و دوری از عواطف انسانی به آن طبقه است.
- ۱۲- غواص و ماهی، محمود کیانوش (۱۳۶۸): مسائل اجتماعی حاصل از شکاف‌های طبقات اقتصادی، انتقاد قالبی و کلیشه‌ای از اثر مخرب ثروت روی اخلاق.
- ۱۳- ناگهان سیلاب، مهدی سحابی (۱۳۶۸): لزوم میهن‌پرستی و دفاع از وطن.
- ۱۴- مکانی به وسعت هیچ، فتح‌الله بی‌نیاز (۱۳۶۹): پدیده‌های اجتماعی مانند فقر، کردارهای منافی اخلاق، بیماری‌های درمان‌ناپذیر، ظلم، یأس، جهل، سختی‌های اجتناب‌پذیر، قحطی و نا امنیت.
- ۱۵- کابوس اقلیمی، پرویز زاهدی (۱۳۶۹): معرفی بخشی از طایفه‌های بختیاری و مسائل اجتماعی و آداب و رسوم مربوط به زندگی آنان.
- ۱۶- شهباز و جعدان، اسماعیل فصیح (۱۳۶۹): مضمون آن به رمان **درد سیاوش** بسیار نزدیک است و نویسنده در هر دو رمان از تکنیک‌های یکسانی استفاده کرده است.
- ۱۷- داستان جاوید، اسماعیل فصیح (۱۳۶۹): ستم‌ها و مصائبی که از آشفتگی اجتماعی بر انسان متقی وارد می‌شود ولی هرگز متزلزل نمی‌شود، تمجید قوت دین‌زردستی در ضبط عواطف انسانی.
- ۱۸- مروارید خاتون، فرشته ساری (۱۳۶۹): ارائه نمونه یک زن در عصر رضاشاه، نابسامانی‌های اجتماعی و درماندگی زن در جامعه.

۱۹- **سفر کسری**، جعفر مدرس صادقی (۱۳۶۸): نگاه فلسفی به مرگ و زندگی، پوچی زندگی و گم‌گشتگی فلسفی ماهیت یا ماهیت فلسفی انسان در زمان معاصر (تمام این‌ها در لابه‌لای پدیده‌های اجتماعی نشان داده شده‌اند).

۲۰- **گوژ**، قاسم لاربن (۱۳۶۸): اگرچه به اندازه رمان **سفر کسری** فلسفی نیست، توجه دادن به مرگ و زندگی و تغییر نگاه متعارف را به آن، مضمون رمان خود قرار داده و سرگردانی اجتماعی را در کنار آن برجسته کرده است.

۲۱- **کوچ اسماعیل**، مصطفی زمانی‌نیا (۱۳۶۴): ردآیل اخلاقی از جمله خیانت به اطرافیان و اولاد، تضادهای طبقاتی، اوضاع اجتماعی و اقتصادی روستاهای ایران. نویسنده عشق را تنها درمان مصائب اجتماعی می‌داند.

۲۲- **مینا و پلنگ**، هادی سیف (۱۳۶۷): سرخوردگی اجتماعی انسان از زندگی آشفته معاصر و روی آوردن برخی، به ابراز عاطفه به حیوانات.

جدول توزیع زمانی و مضمونی رمان‌ها

سال	مضمون و تعداد				
	سیاسی قبل انقلاب	اجتماعی قبل انقلاب	اجتماعی انقلابی	تاریخی غیر انقلابی	اجتماعی غیر انقلابی
۱۳۶۰	۱				
۱۳۶۱			۱		
۱۳۶۲	۱	۱	۱		۱
۱۳۶۳	۱	۴	۳	۱	
۱۳۶۴			۱	۲	۱
۱۳۶۵			۱	۱	۱
۱۳۶۶			۱	۲	
۱۳۶۷	۱	۱		۳	
۱۳۶۸	۱	۴	۶	۷	
۱۳۶۹			۱	۳	۶

جدول پراکندگی شهرهای محل وقوع رمان‌ها

نام شهر	موضوع و تعداد					
	سیاسی	انقلاب ...	اجتماعی	تاریخی	عاطفی	فلسفی
آبادان - پاریس		۱				
اراک					۱	
اردبیل			۱			
اسپانیا - عراق				۱		
اهواز	۱	۱				
اهواز - خرمشهر - آبادان		۱				
ایذه			۱			
بوشهر					۱	
تبریز			۱			
تهران	۳	۳	۷	۱		۱
تهران - آبادان			۱			
تهران - استانبول		۱				
تهران - اصفهان			۲			
تهران اهواز			۱			
تهران - بندرلنگه	۱					
تهران - بهشهر - ساری	۱					
تهران - تبریز	۲					
تهران - رشت - اهواز - مشهد						۱
تهران - سنج		۱				
تهران - شهری در جنوب	۱	۱				
تهران - شیراز			۱	۱		
تهران - قم	۱					
تهران - کاشان			۱			
تهران - ماهان‌گرد			۱			
تهران - همدان			۱			
تهران - یزد			۱			
جیرفت			۱			

موضوع و تعداد						نام شهر
فلسفی	عاطفی	تاریخی	اجتماعی	انقلاب ...	سیاسی	
				۱		خرمشهر
		۱				سمرقند
					۱	روستایی در شمال
		۱				شوش
		۱				شیراز - کرمان
		۲				فلسطین
		۳				قزوین
			۱			کاشمر
			۱			کندلوس
				۱		لالیا (خوزستان)
			۱			لرستان
			۳	۱		نامعلوم
					۱	مسجد سلیمان

پی‌نوشت

- ۱- البته این‌ها انگیزه‌ها و مؤلفه‌های برجسته در نگارش رمان‌اند و گرنه عوامل و انگیزه‌های دیگر هم قابل بحث و بررسی‌اند.
- ۲- این دهه از نظر نشر رمان نسبت به دهه قبل، برابرتر است اما نسبت به دهه هفتاد که نزدیک به هفتصد رمان منتشر شده است، بسیار فقیر است.
- ۳- نام آثار نقد شده و تعداد نقدها: بعد از عروسی چه گذشت، ۱ فقره؛ رازهای سرزمین من، ۲ فقره؛ زمین سوخته، ۷ فقره؛ حوض سلطون، ۲ فقره؛ طوبی و معنای شب، ۲ فقره؛ داستان یک شهر، ۳ فقره؛ ثریا در اغما، ۲ فقره؛ باغ بلور، ۳ فقره؛ زمستان ۱، ۶۲ فقره؛ سمفونی مردگان، ۶ فقره.
- در دسته دوم: گاوخونی، ۳ فقره؛ دره جذامیان، ۱ فقره؛ اهل غرق، ۱ فقره؛ داستان آن خمره، ۱ فقره؛ کتاب آدمهای غایب، ۲ فقره؛ غواص و ماهی، ۱ فقره؛ شهباز و جعدان، ۱ فقره؛ مکانی به وسعت هیچ، ۱ فقره؛ همسفرها، ۱ فقره؛ لازم به یادآوری است که نقدهای مربوط به زمین سوخته و داستان یک شهر در مجلّاتی مثل کلک، ادبیات داستانی و یک مورد در جستارهای ادبی منتشر شده‌اند و باقی غالباً در روزنامه‌ها انتشار یافته‌اند.
- ۴- نام نویسندگان و تعداد رمان هر کس را می‌توان از فهرست منابع استخراج کرد. برای پرهیز از طول کلام از ذکر آن‌ها در متن پرهیز کردیم.
- ۵- مکانی که در آن زندگی می‌کنیم و به آن عادت کرده‌ایم، معمولاً برای ما نکته جالب توجهی ندارد مگر در مواردی خاص، از جمله: ۱- بخواهیم آن را برای مخاطبی غریب توصیف کنیم. آن‌گاه ناگزیر در آن دقتی را به کار می‌گیریم که تا آن زمان به کار نبسته بودیم؛ ۲- از آن دور شویم و حس غربت دل ما را بفشارد. آن‌گاه در تصاویر ذهنی یا پس از مراجعت، چیزهایی در آن می‌بینیم که قبلاً ندیده بودیم؛ ۳- تصویر بخشی از آن را در قابی محدود ببینیم مثلاً در یک تابلو نقاشی یا چارچوب یک قطعه عکس یا آینه یا در صفحه تلویزیون. آن‌گاه نگاه ما، که در هنگام نگاه به یک محیط وسیع پراکنده می‌شود و به میزان پراکندگی و گستردگی از دقت آن کاسته می‌شود، به اندازه قاب مورد نظر، کوچک و به همان اندازه متمرکز و نافذ می‌شود و چیزهایی را در می‌یابیم که پیش از آن در نیافته بودیم. اگر توصیف آن مکان را به جای قاب در یک کتاب بخوانیم که دیگران نوشته‌اند، باز همان تمرکز و دقت و وجدهای نو به وقوع می‌پیوندند. بدین ترتیب توصیف یک مکان در یک رمان هم برای نویسنده جلوه‌هایی نو دارد و هم برای مخاطب؛ هر چند که ساکن آن مکان باشد و در این صورت می‌خواهد تصویر آن را در قابی ببیند که دیگران ساخته‌اند که معمولاً این تصویر نیز از بداعت خالی نیست.
- ۶- از جمله رجوع کنید به (دوکاسترو، ۱۳۶۱: ۱۴-۱۵)؛ (براهنی، ۱۳۶۶: ۸ و ۱۶-۱۸)؛ (شیری، ۱۳۸۷: ۱۱-۳۳)؛
- ۷- یکی از محققان آثار مولوی در این مورد ظریفه‌ای گفته است که هم بر غالب آثار هنری صدق می‌کند و شاهدی صادق بر این سخناست: «غزلیات [مولوی] بازتاب احساسات و عواطف و هیجانات عاشقانه و شور و حال و وجد صوفیانه و دریافته‌ها و احوال عارفانه است [چنان که] تا سائقه و انگیزه درونی نیرومندی در کار نبود، هیچ غزلی سروده نشده است» (پورنامداریان و مشتاق مهر، ۱۳۷۹: ۶۱). یا مثلاً کسی پدیده‌ای زیبا می‌بیند و از آن به شور و شغف می‌آید، اگر قوت توصیف و توزیع آن شور را نداشته باشد لااقل با گرفتن عکس، خود را خرسند می‌نماید که منبع شور و شغف را ضبط کرده است تا هنگام توصیف از قوه بصر نیز کمک بگیرد. این همه اسباب تصویر برداری از قدرت و تأثیر این غریزه حکایت می‌کنند.
- ۸- مسأله فلسطین و اسرائیل از تاریخ انتشار رمان نفرین زمین (۱۳۴۶)، به بعد تقریباً فراموش شده تلقی می‌شد تا این که بعد از انقلاب زنده شد.

منابع

- آقایی، احمد. ۱۳۶۸. چراغانی در باد. تهران: به‌نگار.
- احرار، احمد. ۱۳۶۴. افسانه شجاعان. تهران: شباویز.
- . ۱۳۶۴. شاهین سپید. تهران: شباویز.
- . ۱۳۶۴. ملکه خون آشام. تهران: شباویز.
- . ۱۳۶۵. بهار خون و افیون. تهران: شباویز.
- . ۱۳ شصت و شش. شیطان سبز. تهران: شباویز.
- افراسیابی، بهرام. ۱۳ شصت و شش. آقای ارمغان. تهران: شباویز.
- افغانی، علی‌محمد. ۱۳۶۷. همسفرها. تهران: جاویدان.
- . ۱۳۶۸. دکتر بکتاش. تهران: نگاه.
- . ۱۳۶۹. سیندخت. تهران: نگاه.
- امیر فجر، میثاق. ۱۳۶۷. نغمه در زنجیر. تهران: امیر کبیر.
- . ۱۳ شصت و شش. دره جذامیان. تهران: فردوس.
- ایرانی، ناصر. ۱۳۶۲. زنده باد مرگ. تهران: سروش.
- . ۱۳۶۳. عروج. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- براهنی، رضا. ۱۳۶۲. آواز کشتگان. تهران: نو.
- . ۱۳۶۲. بعد از عروسی چه گذشت. تهران: نو.
- . ۱۳ شصت و شش. رازهای سرزمین من. تهران: مغان.
- . ۱۳ شصت و شش، کیمیا و خاک. تهران: نشر مرغ آمین.
- بوتور، میشل. ۱۳۷۹. جستارهایی در باب رمان. ترجمه سعید شهرتاش. تهران: سروش.
- بی‌نیاز، فتح‌الله. ۱۳۶۹. مکانی به وسعت هیچ. تهران: توسعه.
- پارسی‌پور، شهرنوش. ۱۳۶۷. طوبا و معنای شب. تهران: اسپرک.
- پورقمی، ناصر. ۱۳۶۰. نسل از یاد رفته. تهران: مروارید.
- پورنامداریان، تقی و رحمان مشتاق‌مهر (۱۳۷۹)، «مدخلی بر رمزشناسی غزلهای مولوی» مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، سال ۴۳، ش ۱۷۴، بهار، ص ۵۹-۸۵.
- چهل‌تن، امیرحسین. ۱۳۶۹. تالار آینه. تهران: به‌نگار.
- خادم، حسن. ۱۳۶۸. طاعون زمین. تهران: دی.
- خلیلی، اکبر. ۱۳۶۸. ترکه‌های درخت آلبالو. تهران: امیر کبیر.
- دستغیب، عبدالعلی. ۱۳۸۳. کالبد شکافی رمان فارسی. تهران: سوره مهر.
- . ۱۳۸۹. «نگریستن غریب به درون اشیا، درباره اهل غرق»، هفته نامه هنرمند، شماره ۹۵ آبان، ص ۴۰-۴۵.
- دوکاسترو، ژوزوته. ۱۳۶۱. داستانی از انسانها و خرچنگها. ترجمه منیر جزئی، تهران: امیر کبیر.

- ذاکر، محمدرضا. ۱۳۶۸. رقص رنج. مشهد. کتابستان مشهد.
- روانی‌پور، منیرو. ۱۳۶۸. اهل غرق. تهران: خانه آفتاب.
- . ۱۳۶۹. دل فولاد. تهران: شیوا.
- زاهدی، پرویز. ۱۳۶۹. کابوس اقلیمی. تهران: چکامه.
- زمانی‌نیا، مصطفی. ۱۳۶۴. راه دراز استانبول. تهران: فردوس.
- . ۱۳۶۴. کوچ اسماعیل. تهران: پاسارگاد.
- ساری، فرشته. ۱۳۶۹. مروارید خاتون. تهران: بهمن.
- سحابی، مهدی. ۱۳۶۸. ناگهان سیلاب. تهران: القبا.
- سیف، هادی. ۱۳۶۷. مینا و پلنگ. تهران: موسسه فرهنگی جهانگیری.
- شهاب، فروغ. ۱۳۶۸. سه هزار و یک شب. تهران: کتابسرا.
- شیری، قهرمان. ۱۳۸۷. مکتب‌های داستان‌نویسی در ایران. تهران: نشر چشمه.
- صفایی حائری، علی. ۱۳۸۰. ذهنیت و زاویه دید. تهران: ثمین.
- فراست، قاسمعلی. ۱۳۶۳. نخلهای بیسر. تهران: امیرکبیر.
- فردی، امیرحسین. ۱۳ شصت و شش. سیاه چمن. تهران: محیط.
- فصیح، اسماعیل. ۱۳۶۲. ثریا در اغما. تهران: نشر نو
- . ۱۳۶۴. درد سیاوش. تهران: صفی‌علیشاه.
- . ۱۳ شصت و شش. زمستان ۶۲ تهران: صفی‌علیشاه.
- . ۱۳۶۹. داستان جاوید. تهران: صفی‌علیشاه.
- . ۱۳۶۹. شهپاز و جندان. تهران: صفی‌علیشاه.
- محمود، کیانوش. ۱۳۶۸. غواص و ماهی. تهران: شباهنگ.
- گلابدراهی، محمود. ۱۳۶۳. سرنوشت بیچه شمرون. تهران: رثوف.
- لارین، قاسم. ۱۳۶۸. گوژ. تهران: ادیب.
- محمود، احمد. ۱۳۶۱. زمین سوخته. تهران: نشر نو.
- . ۱۳۶۸. داستان یک شهر. تهران: معین.
- مخملیاف، محسن. ۱۳۶۳. حوض سلطون. تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- . ۱۳۶۵. باغ بلور. تهران: نشر نی.
- مدرس صادقی، جعفر. ۱۳۶۲. گاوخونی. تهران: نشر نو.
- . ۱۳۶۸. سفر کسری. تهران: نیلوفر.
- . ۱۳۶۸. بالون مهتا. تهران: اسپرک.
- . ۱۳۶۹. ناکجاآباد. تهران: نقره.
- مرادی کرمانی، هوشنگ. ۱۳۶۸. داستان آن خمره. تهران: معین.
- مطیعی، منوچهر. ۱۳۶۵. آقا حشمت. تهران: مجرد.

- ۱۳ شصت و شش. آقا مهدی. تهران: مجرد.
- معروفی، عباس. ۱۳۶۸. سمفونی مردگان. تهران: ققنوس.
- مولوی، فرشته. ۱۳۶۹. خانه، ابر و باد. تهران: شیوا.
- میان‌دوآبی، ی. ۱۳۶۳. حدیث بودن. تهران: امیرکبیر.
- میرصادقی، جمال. ۱۳۶۳. بادها خبر از تغییر فصل می‌دهند. تهران: شباهنگ.
- نامور، رحیم. ۱۳۶۹. سایه‌های گذشته. تهران: آوا.
- نسیمی، خسرو. ۱۳۶۱. یقه چرکینها. تهران: محیط.
- ۱۳۶۲. خبر آن سالها. تهران: آشتیانی.
- ۱۳۶۳. مرگ پلنگ. تهران: اطلس.
- ۱۳۶۸. تذکره ایللیات. تهران: مرکز فرهنگی اقبال لاهوری.
- والت، مارجری ال. دی. ۱۳۸۶. «چندگانگی قرائت رمان». ترجمه حسن چاوشیان. ص ۱۸۱-۲۲۰. درباره رمان (مجموعه مقالات مستخرج از مجله ارغنون). تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.